Vol-13 Special Issue- 1.2 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

वसुधैव कुटुंबकम्: जागतिक समृद्धी आणि मानवी ऐक्याचा तत्त्वविचार

प्रा.विजय नामदेवराव राऊत
संशोधक

सारांश

'वसुधैव कुटुंबकम्',ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक मूलभूत आणि व्यापक मानवी मूल्य मांडणारी विचारधारा आहे. संपूर्ण पृथ्वी एक कुटुंब आहे, ही भावना केवळ नैतिक शिकवण न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर समृद्धी व सलोखा निर्माण करण्याची दिशा देते. प्रस्तुत संशोधन लेखात 'वसुधैव कुटुंबकम्' या तत्त्वविचाराचा ऐतिहासिक उगम, तात्त्विक आशय आणि त्याची समकालीन जागतिक संदर्भातील उपयुक्तता यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.जागतिकीकरण, वाढते संघर्ष, आर्थिक विषमता, पर्यावरणीय संकटे आणि सांस्कृतिक तणाव यांच्या पार्श्वभूमीवर मानवी ऐक्याची गरज अधिक तीव्र झाली आहे. या संदर्भात 'वसुधैव कुटुंबकम्' ही संकल्पना राष्ट्रकेंद्री दृष्टिकोनापलीकडे जाऊन मानवकेंद्री आणि सहअस्तित्वावर आधारित विचार मांडते. या अभ्यासातून असे दिसून येते की परस्पर आदर, सहकार्य आणि नैतिक जबाबदारी या मूल्यांच्या आधारेच टिकाऊ जागतिक समृद्धी साध्य होऊ शकते. त्यामुळे 'वसुधैव कुटुंबकम्' हा तत्त्वविचार आजच्या आंतरराष्ट्रीय संबंध, शांतता अभ्यास आणि शाश्वत विकासाच्या चर्चेत महत्त्वपूर्ण ठरतो.

मुख्य शब्दावली : वसुधैव कुटुंबकम्, जागतिक समृद्धी, मानवी ऐक्य, भारतीय तत्त्वज्ञान, आंतरराष्ट्रीय सलोखा, शाश्वत विकास

प्रस्तावना

भारतीय तत्त्वज्ञानाची मूलभूत ओळख हीसमग्रता, एकत्व आणि सर्वसमावेशक मानवतावादयांवर आधारलेली आहे. आधुनिक काळात जिथे राष्ट्र, धर्म, वंश, भाषा आणि आर्थिक हितसंबंध यांवर आधारित संघर्ष तीव्र झाले आहेत, तिथे भारतीय विचारपरंपरेतील"वसुधैव कुटुंबकम्"ही संकल्पना अत्यंत समकालीन आणि उपायसूचक ठरते. "संपूर्ण पृथ्वी ही एक कुटुंब आहे" हा विचार केवळ नैतिक उपदेश नसून, तो भारतीय दार्शनिक दृष्टिकोनाचा गाभा आहे. या प्रस्तावनेत वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा उपनिषदकालीन उगम, तिचे तत्त्वज्ञानात्मक अधिष्ठान आणि आजच्या जागतिक समस्यांवरील तिची उपयुक्तता यांचा अभ्यास केला आहे."वसुधैव कुटुंबकम्" हा प्रसिद्ध विचारमहोपनिषद(Mahopanishad) मध्ये स्पष्टपणे आढळतो. महोपनिषदामध्ये असे म्हटले आहे. "अयं बन्धुरयं नेति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम् ॥"[1] याचा अर्थ असा की, "हा आपला आणि तो परका" अशी विभागणी अल्पबुद्धी लोक करतात; परंतु उदार चरित्र असणाऱ्यांसाठी संपूर्ण पृथ्वी एकच कुटुंब आहे.हा विचार उपनिषदकालीन तत्त्वज्ञानातीलआत्मैक्यदृष्टी(Oneness of Atman)दर्शवतो. उपनिषदांमध्ये आत्मा सर्वत्र एकच आहे, असा आग्रह आहे "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" (छांदोग्य उपनिषद). त्यामुळे माणूस, प्राणी, निसर्ग यांच्यात भेद न करता सर्वांना एकाच चेतनेचे रूप मानणे ही उपनिषदकालीन आध्यात्मिक भूमिका आहे. महोपनिषदातील वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना वैदिक यज्ञसंस्कृतीपासून पुढे जाऊनमानवकेंद्रित आणि विश्वकेंद्रित नैतिकतेकडेवाटचाल दर्शवते. ती संन्यास, वैराग्य आणि करुणा या मूल्यांशी निगडित आहे.भारतीय तत्त्वज्ञानातधर्मही संकल्पना केवळ धार्मिक कर्मकांडापुरती मर्यादित नाही. धर्म म्हणजेलोकसंग्रह, कर्तव्य, करुणा, न्याय आणि सर्वभूतहितयांचा समन्वय. भगवद्गीतेत श्रीकृष्ण म्हणतात.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

"सर्वभूतहिते रताः"[2] म्हणजेच, खरा योगी तोच जो सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणात रत असतो. अद्वैत वेदांतामध्येब्रह्म आणि जीव यांचे ऐक्यमानले गेले आहे. शंकराचार्यांच्या मते, अज्ञानामुळे भेद दिसतो; ज्ञानामुळे एकत्वाचा अनुभव येतो. याच तत्त्वज्ञानातूनकरुणा, अहिंसा आणि सहअस्तित्वयांचा जन्म होतो.बौद्ध तत्त्वज्ञानातीलमैत्री, करुणा आणि करुणामय विश्वदृष्टी, जैन तत्त्वज्ञानातीलअहिंसा परमो धर्मःआणि चार्वाकांशिवाय इतर सर्व भारतीय दर्शनांतील नैतिक आग्रह हे वसुधैव कुटुंबकम् या व्यापक दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहेत[3]. भारतीय परंपरेतीललोककल्याण, पंचमहायज्ञआणिअतिथिदेवो भवयांसारख्या संकल्पना या विश्वबंधुत्वाचीच व्यावहारिक रूपे आहेत. आजच्या जागतिक वास्तवात मानवी समाज गंभीर संकटांच्या उंबरठ्यावर उभा आहे. पहिले संकट म्हणजेयुद्ध आणि हिंसाराष्ट्रवाद, संसाधनांवरील नियंत्रण आणि सत्ताकांक्षा यांमुळे युद्धे उद्भवतात.दुसरे संकट म्हणजेआर्थिक विषमताभांडवलशाही जागतिकीकरणामुळे संपत्ती काही मोजक्या हातांत केंद्रित झाली असून बहुसंख्य समाज दारिद्र्य आणि उपेक्षेला सामोरे जात आहे. तिसरे आणि अत्यंत गंभीर संकट म्हणजेपर्यावरणीय ऱ्हासहवामान बदल, जैवविविधतेचा नाश, जलसंकट आणि प्रदूषण.या सर्व समस्यांचे मूळ कारण म्हणजेमानवकेंद्रित स्वार्थी दृष्टिकोननिसर्ग, समाज आणि इतर राष्ट्रांपासून स्वतःला वेगळे समजणे. "मी आणि माझे" या संकुचित मानसिकतेमुळे "आपण सगळे" हा भाव नष्ट होत आहे. वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना या सर्व जागतिक समस्यांवरनैतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक उपायसुचवते. जर संपूर्ण जग एक कुटुंब असेल, तर युद्ध हेभाऊ-भाऊतील संघर्षठरेल, शोषण हेकुटुंबातील अन्यायठरेल आणि निसर्गाचा ऱ्हास हास्वतःच्या घराचा विनाश ठरेल. ही संकल्पना आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सहअस्तित्व, अर्थव्यवस्थेतसमावेशक विकास, आणि पर्यावरणाच्या संदर्भातशाश्वत विकासयांना वैचारिक आधार देते. आज भारत "वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार G20 सारख्या जागतिक मंचांवर मांडत आहे, हे या संकल्पनेच्या समकालीन महत्त्वाचे द्योतक आहे. अशा प्रकारे, वसुधैव कुटुंबकम् ही संकल्पना प्राचीन असूनही आधुनिक जागतिक समस्यांवर प्रभावी उत्तर देणारी आहे. त्यामुळे तिचा तत्त्वज्ञानात्मक आणि व्यावहारिक अभ्यास करणे हे आजच्या संशोधनासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives)

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश "वसुधैव कुटुंबकम्" या भारतीय तत्त्वज्ञानातील संकल्पनेचा तात्त्विक उगम व अर्थ समजावून घेणे हा आहे. तसेच या संकल्पनेचा जागतिक समृद्धी, मानवी ऐक्य व सार्वत्रिक कल्याणाशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे अपेक्षित आहे. आधुनिक जागतिक समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर या तत्त्वज्ञानाची समकालीन उपयुक्तता विशद करणे हेही या संशोधनाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेचा तात्त्विक उगम अभ्यासणे

भारतीय तत्त्वज्ञानातील मानवतावादी दृष्टिकोन स्पष्ट करणे

जागतिक समृद्धीच्या संकल्पनेशी तिचे नाते तपासणे

आधुनिक जागतिक संदर्भात तिची उपयुक्तता विशद करणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

या संशोधनासाठी गुणात्मक (Qualitative) आणि ग्रंथाधारित (Textual Analysis) पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या संकल्पनेचा तात्त्विक उगम आणि अर्थ समजून घेण्यासाठी महोपनिषद, ईशोपनिषद, भगवद्गीता तसेच भारतीय तत्त्वज्ञानातील धर्म, एकत्व आणि सर्वभूतहित या संकल्पनांचे चिकित्सक व तुलनात्मक विश्लेषण केले आहे. यासोबतच समकालीन तत्त्वज्ञांचे लेखन, संशोधन निबंध, भारतीय ज्ञानपरंपरेवरील ग्रंथ आणि जागतिक नैतिकता व शाश्वत विकासाशी संबंधित आधुनिक अभ्यास यांचा द्वितीयक स्रोत म्हणून वापर करण्यात आला आहे. या पद्धतीद्वारे पारंपरिक भारतीय तत्त्वज्ञान आणि आधुनिक जागतिक संदर्भ यांमधील सुसंगती स्पष्ट करून "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वविचाराची आजच्या काळातील समकालीन उपयुक्तता विशद करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework):

या संशोधनाची सैद्धांतिक चौकट भारतीय तत्त्वज्ञानातील मूलभूत संकल्पनांवर आधारलेली आहे. अद्वैत वेदांतानुसार ब्रह्म आणि जीव यांच्यात मूलतः भेद नसून संपूर्ण विश्व एकाच चैतन्याचे प्रकटीकरण आहे; ही एकत्वाची संकल्पना मानवी ऐक्याचा तात्त्विक पाया घालते. याच अनुषंगाने 'धर्म' ही संकल्पना केवळ वैयक्तिक आचारसंहितेपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक व वैश्विक नैतिकतेचे अधिष्ठान ठरते, ज्यामध्ये परस्पर सहअस्तित्व, कर्तव्यभावना आणि न्याय यांचा समावेश होतो. उपनिषदकालीन "सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः" हा मंत्र सार्वत्रिक कल्याणाचा विचार मांडतो, ज्यात कोणत्याही भेदभावाविना सर्व मानवजातीच्या सुख, शांतता व समृद्धीची कामना व्यक्त होते. या तिन्ही तत्त्वांच्या आधारे "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना मानवी एकात्मता, नैतिक जागतिकता आणि शाश्वत समृद्धीचा समन्वित तत्त्वविचार म्हणून उभी राहते.

वसुधैव कुटुंबकम् आणि जागतिक समृद्धी : भारतीय तत्त्वज्ञानात समृद्धी ही संकल्पना केवळ भौतिक साधनसंपत्तीपुरती मर्यादित नसून ती नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी
आणि सर्वभूतकल्याण यांच्याशी निगडित आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वविचाराच्या आधारे समृद्धीचा विचार केला असता तो व्यक्ती, समाज, निसर्ग आणि संपूर्ण मानवजातीच्या परस्परसंबंधांवर आधारित असल्याचे दिसून येते. पाश्चात्त्य अर्थशास्त्रात जिथे समृद्धीचा केंद्रबिंदू उत्पादन व उपभोग असतो, तिथे भारतीय दृष्टिकोनात समृद्धी ही संतुलन, मर्यादा आणि नैतिक जबाबदारी यांवर उभी आहे.

भौतिक समृद्धी + नैतिक जबाबदारी : भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार भौतिक समृद्धी (अर्थ) नाकारली जात नाही; मात्र ती धर्माच्या अधीन असावी, असा स्पष्ट आग्रह आढळतो. अर्थशास्त्र आणि धर्मशास्त्र या दोन्ही परंपरांमध्ये संपत्ती ही लोककल्याणासाठी वापरली जाणे आवश्यक मानले गेले आहे. महाभारतात "धर्मेणैव अर्थः संप्राप्यः" म्हणजे धर्माच्या मार्गानेच संपत्ती मिळवावी, असे स्पष्टपणे सांगितले आहे[4]."वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वानुसार संपत्तीचा उपभोग हा वैयक्तिक स्वार्थापुरता न राहता सामाजिक आणि वैश्विक हिताशी जोडलेला असावा. त्यामुळे आर्थिक विकासासोबत नैतिक जबाबदारी, करुणा आणि समतेचा विचार अनिवार्य ठरतो. हीच भूमिका आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेला अधिक मानवकेंद्री बनवू शकते[5].

पुरुषार्थ संकल्पना आणि समृद्धी : भारतीय तत्त्वज्ञानातील धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष ही पुरुषार्थ संकल्पना समृद्धीची सर्वांगीण व्याख्या सादर करते. अर्थ आणि काम हे धर्माच्या मर्यादेत असले पाहिजेत आणि त्यांचा अंतिम उद्देश मोक्ष किंवा आत्मोन्नतीकडे नेणारा असावा, अशी भूमिका उपनिषदांत आढळते. धर्म हा केवळ धार्मिक विधी नसून सामाजिक न्याय, कर्तव्यभावना आणि नैतिक शिस्त यांचे प्रतीक आहे[6]. या चौकटीत समृद्धी म्हणजे केवळ आर्थिक प्रगती नव्हे, तर जीवनाच्या सर्व स्तरांवर संतुलन साधणे होय. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वामुळे पुरुषार्थ संकल्पना वैयक्तिक जीवनापुरती मर्यादित न राहता जागतिक पातळीवर लागू होतेजिथे राष्ट्रे, संस्था आणि समाज एकमेकांप्रती नैतिक जबाबदारी स्वीकारतात.

शाश्वत विकास (Sustainability) आणि भारतीय दृष्टीकोन : शाश्वत विकास ही संकल्पना आधुनिक वाटत असली तरी तिची मुळे भारतीय तत्त्वज्ञानात खोलवर रुजलेली आहेत. ईशावास्यमिदं सर्वम् (ईशोपनिषद) या मंत्रातून संपूर्ण सृष्टी ईश्वराने व्यापलेली असल्याने तिचा उपभोग मर्यादित आणि जबाबदारीने घ्यावा, असा संदेश दिला आहे[7]. "वसुधैव कुटुंबकम्" या विचारानुसार निसर्ग हा मानवाचा मालक नसून कुटुंबातील सदस्य आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास म्हणजे कुटुंबाच्या हिताला धक्का पोहोचविणे होय. हा दृष्टिकोन आजच्या पर्यावरणीय संकटांवर तात्त्विक उपाय सुचवतो आणि शाश्वत विकासाला नैतिक अधिष्ठान प्रदान करतो.[8]

मानवी ऐक्य आणि जागतिक शांतता : "वसुधैव कुटुंबकम्" हा विचार मानवी ऐक्य आणि जागतिक शांततेचा मूलाधार आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार संपूर्ण मानवजातीचे अस्तित्व परस्परावलंबी असून, संघर्षाऐवजी सहअस्तित्व आणि

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

स्पर्धेऐवजी सहकार्य हीच शाश्वत शांततेची दिशा आहे. आजच्या जगात वाढता राष्ट्रवाद, धार्मिक संघर्ष आणि सांस्कृतिक दुभंगलेपणा यांमुळे जागतिक शांततेला गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत. या पार्श्वभूमीवर भारतीय मानवतावादी तत्त्वज्ञान समन्वय, संवाद आणि करुणा यांवर आधारित पर्यायी मार्ग सुचवते.

राष्ट्रवाद विरुद्ध मानवतावाद : आधुनिक काळातील राष्ट्रवाद अनेकदा राजकीय व आर्थिक हितसंबंधांपुरता मर्यादित राहून "आपण आणि ते" अशी विभागणी निर्माण करतो. परिणामी युद्ध, निर्वासित समस्या आणि जागतिक अस्थिरता वाढताना दिसते. याउलट भारतीय तत्त्वज्ञानातील मानवतावाद हा सीमारेषांच्या पलीकडे जाऊन संपूर्ण मानवजातीला एकक म्हणून पाहतो. वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेत राष्ट्र नाकारले जात नाही, परंतु राष्ट्रहित हे मानवहिताच्या अधीन असावे, असा स्पष्ट नैतिक आग्रह आहे.महात्मा गांधींनीही राष्ट्रवादाचा स्वीकार करताना तो मानवतेशी विसंगत ठरू नये, यावर भर दिला आहे. त्यामुळे मानवी ऐक्य टिकवण्यासाठी मानवतावादी राष्ट्रवाद हीच जागतिक शांततेची व्यवहार्य भूमिका ठरते.

धार्मिक व सांस्कृतिक समन्वय : भारतीय परंपरेची एक वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे धार्मिक व सांस्कृतिक बहुलता. उपनिषदांमधील "एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति" हा विचार विविध धर्मांमधील सत्याच्या अनेक अभिव्यक्ती स्वीकारतो[10]. या दृष्टीने धार्मिक समन्वय हा केवळ सहिष्णुतेपुरता मर्यादित नसून परस्पर सन्मान आणि संवादावर आधारित आहे. "वसुधैव कुटुंबकम्" या तत्त्वानुसार धार्मिक किंवा सांस्कृतिक भिन्नता ही संघर्षाचे कारण नसून मानवी संस्कृतीच्या समृद्धीचे साधन आहे. आजच्या जागतिक संदर्भात, जिथे धार्मिक कट्टरता हिंसाचाराला खतपाणी घालते, तिथे भारतीय समन्वयवादी दृष्टिकोन शांततेचा मजबूत पाया घालतो

"अतिथि देवो भव" आणि "लोकसंग्रह": "अतिथि देवो भव" ही संकल्पना भारतीय समाजाच्या उघड्या आणि समावेशक दृष्टिकोनाचे प्रतीक आहे. पाहुण्याला देवासमान मानणे म्हणजे परक्यालाही आपलेपणाने स्वीकारणे होय. ही भावना जागतिक स्थलांतर, निर्वासित प्रश्न आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाची ठरते. तसेच भगवद्गीतेतील लोकसंग्रह ही संकल्पना समाजकल्याणासाठी निष्काम कर्म करण्यावर भर देते"लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि"[12]या विचारानुसार व्यक्ती, संस्था आणि राष्ट्रांनी स्वतःच्या हितासोबतच जागतिक कल्याणाची जबाबदारी स्वीकारली पाहिजे; हीच भूमिका जागतिक शांततेसाठी नैतिक अधिष्ठान निर्माण करते.

समारोप :

या अभ्यासातून असे दिसून येते की "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानातील एक मूलगामी मानवतावादी दृष्टी व्यक्त करते. मानवी जीवनातील नैतिक मूल्ये, सामाजिक समन्वय, पर्यावरणीय संतुलन आणि जागतिक शांतता यांचा समन्वय साधण्याची क्षमता या तत्त्वविचारात आहे. आधुनिक काळातील राष्ट्रवाद, आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक संघर्ष आणि पर्यावरणीय संकट यांच्या पार्श्वभूमीवर हे तत्त्वज्ञान अधिकच अर्थपूर्ण ठरते. त्यामुळे "वसुधैव कुटुंबकम्" ही संकल्पना केवळ प्राचीन ग्रंथांतील आदर्श विचार न राहता आजच्या जागतिक समाजासाठी व्यवहार्य आणि दिशादर्शक ठरते, असा निष्कर्ष या संशोधनातून निघतो.

संदर्भसूची :

ईश्वरन, एकनाथ, अनुवादक. उपनिषदे. नीलगिरी प्रेस, २००७, पृ. ४५–५२.

राधाकृष्णन, एस. भारतीय तत्त्वज्ञान. खंड १, जॉर्ज ॲलन ॲंड अनविन, १९५१, पृ. ३८–६०.

शर्मा, चंद्रधर. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा चिकित्सक सर्वेक्षण. मोतीलाल बनारसीदास, १९९१, पृ. ११२–१३०.

प्रभवानंद, स्वामी, आणि क्रिस्टोफर इशरवूड, अनुवादक. भगवद्गीता : ईश्वराचे गीत. सिग्नेट क्लासिक्स, २००२, पृ. ८७–९५.

हिरियन्ना, एम. भारतीय तत्त्वज्ञानाची रूपरेषा. मोतीलाल बनारसीदास, २०००, पृ. २२–४०.